

Inger Ejskjær:

Wangjællem og småløwuerde

– det er samsisk

Min kollega professor Poul Andersen og jeg er ved at lægge sidste hånd på et arbejde om sydsamsisk dialekt, som blev påbegyndt sidst i 50'erne, men desværre gang på gang lagt til side for andre presserende opgaver. Vi følte i sin tid, at vi vel måtte have en vis dialektologisk baggrund for at beskrive samsisk, der er en jysk dialekt med ømåls-træk¹: Poul Andersen stammer fra Fyn, jeg selv fra Vestjylland.

Vi fik imidlertid vores sag for: vi synes stadig efter så mange år, at samsisk dialekt er vanskelig at "lære" og dermed at beskrive. Vi har selv optegnet stoffet i lydskrift efter lokale hjælpere; men vi har også benyttet gamle optegnelser – af fagdialektologer og af lokale dialekt- og folkemindeoptegnere. Herved har vi fået glimrende hjælp af vores århusianske kolleger ved Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning, der bl.a. har udskrevet et manuskript forfattet af en Mikkel Sørensen, elev af Tang Kristensen.

Mikkel Sørensen skriver, at han kom til Samsø i 1883 som mejerielev, og at han på Samsø oplevede det gammeldags uforstyrrede, selvfor-synende bondesamfund med en væv i hver gård, gæs og ænder kun til familiens eget brug og løn til tjenestefolk, høstfolk, bysmed m.v. i naturalier. Underforstået er, at et sådant gammeldags samfund ikke læn-gere eksisterede på hans fødeegn (Kolt sogn vest for Århus). Vi ople-vede naturligvis ikke et sådant gammelt samfund i 50'erne; men vi fik mindelser om det i en række bevarede eller huskede gamle ord. Jeg skal servere en række gloser – flere taget fra det kulinariske område. Man holder mange gilder og spiser stadig godt på Samsø – man får *en gu'e fe'tal'li* 'en god forplejning.² Selv om ord let lånes fra dialekt til dialekt – ord vandrer lettere end lydlige og grammatiske former – så er

der dog nok blandt følgende ord nogle særsamsiske gloser.

Man ved, at præster fik tiende, dette ord er bevaret i formen *te(n)j'*. Men der var også *fon'då's*, egl. ordet 'fundats', brugt om pligtaflevering af fødemidler til degnen. *Røskjø'r* var betegnelse for gårdmændenes påbudte kørsel for husmænd i offentlige anliggender, eller om kørsel efter jordemoder. Vi har også kunnet optegne ordet i overført betydning: *a fæk en å'rkele røskjetu'er* – sagt af en, der fik en ordentlig strabadstur, fordi han var gået vild.

Vi var inde på betaling i naturalier. Jeg har mødt mange jyder også på fastlandet, som selv har oplevet dette. Men på Samsø havde man også særlige ord herfor, man gav *skjøn* f.eks. til en kone, der havde spundet for en. Det fører tanken hen på andre ord for aflevering af naturalier: *fø'ri(ng)*, *skjekkels*, *sæ'(n)ji* eller *sæ(n)jjels* – ord for sædvanemæssige fødevareafleveringer, f.eks. til den gård, hvor der skulle holdes gilde – og ved gilde forstås først og fremmest bryllup. Der blev sendt kyllinger, høns, ænder, mælk, æg, smør. Ordningen kan virke nok så pudsigt, fordi man efter at have tilberedt naturalierne i gildesgården straks sendte smagsprøver tilbage. Man kan få et lille indblik i alt dette ved at læse den nordsamsiske tekst i en af vort københavnske instituts publikationer.³ Men pigerne eller børnene i en gård kunne også være ude med *skjekkels* 'skikkelse' i anden anledning til folk, der trængte.

Ved gilderne blev der spist godt. Vi ved, at sønderjyderne serverede 7 slags kager; samsingerne serverede også mange, og nogle navne er: *bubbeli(ng)* 'æbleskiver med gær i'; *fjetbol(j)* 'æbleskive med korender, kogt i fedt'; *gildesstruj* 'en slags sigtebrød, som ved gilderne sendtes med konerne hjem som smagsprøve'; *guero* 'goderåd, en slags vaffler'; *sprutte* 'bløde kager kogt i fedt' (spistes ofte juleaften); *spuerbakkels* 'en slags klejne, skåret ud med sporejern'; *smørbakkels* 'butterdejssnitte med gelé' (spistes ofte i julen); *tol(j)* 'blød kage bagt i *tol(j)ja'n*' (toldjern).

Vi har tit hørt om middagsretter som *øl'lewest* 'ølleost, dvs. ostemasse (af mælk, som var bragt til at skille over varme), der havde stået og trukket med lidt sukker og som serveredes med øl hældt på'; *monkmi'elk* 'munkemælk, varm mælk med opbagte boller sat på'. Tanken på

hwijpøls fik alle lokale hjælpere tænder til at løbe i vand; det er pølses stoppet med uvalsedede byggryn, der er opblødt i mælk; i pølsemassen kom der desuden sukker, fedt, rosiner, ingefær og lidt hakket løg. *Bråska'g*, hvis indhold minder om de hvide pølsers, bagtes i ovn og serveredes varm i skiver med sirup på. På Fyn siger man *pråska'w* og en legende dér siger, at der blev lagt en gås på dejen, før den sættes i ovnen, så gåsefedtet kunne løbe ned i kagen.

En dialekt hørende til et gammeldags samfund vil ofte have mange og interessante ord for, hvordan mennesker er til deres arbejde, hvordan de spiser og bevæger sig, hvordan de er i åndelig henseende, hvilke unoder de har. De lokale hjælpere og optegnere til Jysk Ordbog vil vide noget om dette og eventuelt også kende Peter Skautrups: Et Hardsys-selmål – et fornemt eksempel på ordrigdom i denne og andre henseender. Jeg skal nævne en række sydsamsiske tillægsord: *owlå'(n)je* i forbindelser som: *ha(n)j æ owlå'(n)je fro'*, 'han er aflandet (dvs. udenøs) fra'; *blæ'shæ'le* 'blishælet, om en der har hul på strømpehælen'⁴; *skjæ'manti* egl. 'charmant', men med betydning 'næsvis, selvsikker'; *dræ'gen* 'langsom i tale'; *fangro'i* 'fangerådig dvs. rådvild'; *flyjwå'ri* 'flydevadende – om én, der er blevet så våd på fødderne, at vandet svupper eller står ud af træskoene'; *flå'nu'ern* 'flanevorn dvs. (dumt) grinebideragtig'; *få'da're* 'forkommen af kulde'; *få'ri'est* 'ødelagt, overbebyrdet af arbejde'; *fra'g* 'klog, fremmelig om lille barn'; *frak-kele* det samme, jf. Feilberg *frakkes*; *gjejtelu'ern* 'vaklevorn, usikker på benene'; *honspjættere* 'fregnet', jf. Feilberg honning- og horn-; *hompelu'ern* 'humpelvorn dvs. klodset'; *hasselu'ern* 'hasselvorn dvs. fortravlet, forjaget'; *hyggeu'ern* 'hygrevorn dvs. pylret'⁵; *knæpnu'se* 'næsvis, fræk, som svarer igen'; *na'g* 'gnaven' (fx *de na'g Annis* 'den gnavne Anders'); *nårrele* 'nodelig dvs. gnaven, besværlig at omgås'; *nøwte* 'nøjtig (?) dvs. sparsommelig'; *no'ful(j)* egl. 'nåde fuld', men med betydningen 'ynkelig'; *apki'elt* 'opkilet dvs. udaset af arbejde'; *pevvelse(n)j'e* 'pebbelsindet dvs. irritabel, vrissen', jf. Feilberg *pebbel no.*; *russelu'ern* 'for rask, hastig i det, så det arbejde man er sat til bliver sjusket'; *skå'n* egl. 'skarn', her i betydningen 'syg' (fx *skå'n nej-jenom* 'syg af brok'); *skjærsat* 'som er i knibe, klemme, især økonomisk'; *slo'ren* 'forslugen, som ikke spiser pænt'; *slujø're* 'slugøret dvs. som har udstående øren'.

Jeg skal også give nogle eksempler i flæng på lidt ejendommelige vendinger: *dæ wa rejti alle¹gjej* ‘der var rigtig postyr, kommen til’, jf. Feilberg lageje; – *ha(n)j æ ol(j)ti i am¹pløj* ‘han er altid i virksomhed’ (ampløj er også kendt i øsmål, det er nok det franske emploi, der spørger); – *ha(n)j mot tå· po blåbyg¹ge* ‘han måtte tage på bladbygget dvs. tage lån på den endnu grønne byg’; – *kå do dant ga(n)js ap, din(j) hwal¹p* ‘kan du da ikke gandse op (dvs. se op, stikke næsen i vejret), din hvalp’ (bemærkningen fortsættes evt. med: så jeg kan se at binde dit tørklæde); – *wi ska gjø særri gaw¹n* ‘vi skal gøre siddende gavn dvs. arbejde siddende’; – *hu(n)j¹i huppe, dæ komme fræmme te Kresten Na¹r* ‘hunden gør, der kommer fremmede til Kresten Na¹r’; – *Håå Ji houst Tinen, gammel, dæ æ nowe Marrebrye, de æ te Ji* (cit. efter et gammelt manuskript) ‘Har I husket tejenen, gamle, der er noget madbrød, det er til jer’ (madbrød er brød med (mad)fedt på); – *no hå¹ ha(n)j sol(j)¹ hans ejjendom* ‘nu har han solgt sin toft eller hjemmemark ved huset’; – *de wa læng æng¹elsk* ‘det var længe engelsk dvs. det var sandelig godt, fint’; – *ha(n)j hå¹ å gåt gjøl¹ste* ‘han har en kraftig stemme (om menneske eller hund)’, jf. Feilberg gjælster; – *wi sku ujk å lyev på gjøj* ‘vi skal ud at løbe på tynd is “der gynger som et lagen og går i stykker”’ (jf. at børnene i Gilleleje *løb på gjødder*, isflager); – *wol ji mæ ujk å ræ(n)j harrewol(j)¹* ‘vil I med ud at lege skjul’, jf. Feilberg harrevold; – *de æ så ha¹se, wæn* ‘det er så rart, dejligt, ven’, sagt f.eks. til barn, der får en glød i våde træsko for at tørre dem; – *a wol ent hå¹ å¹nti dom mæ skrip ikj* ‘jeg vil ikke have andet end dem med rille i’ (sagt af gl. kone på apoteket, hun var vant til at få tabletter med rille i); – *Be(d)ste særre å¹lti å tæggele øwwe henje Kaffe* (af en gammel optegnelse) ‘Bedste sidder altid og smøler over sin kaffe’.

Jeg forestiller mig, at de lokale ordsamlere allerede er i gang med papir og pen for at skrive til Jysk Ordbog, at det og det ord kender de også. Det vil jo kun være dejligt. Jeg har et par virkelig svære sætninger som sidste eksempler: *wol do lij leg mæ å kjæn(j), Ma¹rden, så a kå sikj ha wangjæl¹lem wi hå¹ i kjærken i da?* ‘vil du lige lægge mig et kende, Maren (underforstået: i salmebogen), så jeg kan se, hvad evangelium vi har i kirken i dag?’; – *ol(j)få¹, hå¹ ji how¹st å gji småløwu¹erde?* ‘oldefar (dvs. bedstefar), har I husket at give smålevevaren (dvs. høns og andet fjerkræ) foder?’

Jeg har valgt som det taknemmelige udgangspunkt for min korte omtale af sydsamsisk at vise, hvilke spændende gamle ord denne dialekt har, og hvor særegent de udtales. Men når man beskriver sprog og sproglægtskab, kan man ikke nøjes med at sammenligne ord. Man må i hvert fald have beskrevet lydsystemet, ligesom bøjningen af ordene er vigtig for sammenligningen. Jeg skal tage et enkelt punkt op, som viser, at samsisk må kaldes en jysk dialekt – nemlig tabet af *-e* i ord som *hoppe*, *ryste*, *mølle*: den såkaldte apokope. Endelig vil jeg ud fra dette og nogle få andre træk vise, hvilke mærkelige forenklinger lydsystemet har undergået – set i relation til andet jysk. Det er så et spørgsmål, om denne systemmæssige simplificering har gjort det talte sprog lettere tilgængeligt.

Sydsamsisk går apokopemæssigt sammen med “midtøstjysk” (landet mellem Århus, Randers og Viborg) derved, at der ikke er nogen “erstatningsforlængelse” på medlyd i de gamle tostavellesord, der har mistet deres *-e*. Derved kommer *hat* til at betyde både ‘hat’ og ‘hatte’, *pas* både ‘pas’ og ‘passe’, *skow* både ‘skov’ og ‘skove’, *hwol* både ‘hul’ og ‘hulle’ osv. Ved nogle medlyde og medlydsforbindelser vil der ganske vist være stødforskel mellem gamle en- og tostavellesord: *wil(j)* ‘vild’ over for *wil(j)* ‘vilde’; *dræng* ‘dreng’ over for *dræng* ‘drenge’ osv.⁶ Men selv med dette forbehold in mente er der, som vi har set, mange ord der har to eller flere betydninger. Nu sker der som regel ikke misforståelser i praksis, fordi ordene jo bruges i sætninger. Hvis vi tager for os en sætning som: *da a ka'm ujk i gre'vens skow*, vil man ud fra sammenhængen opfatte *skow* som et navneord og ikke som et udsagnsord at skove; men hvis der kun bliver sagt *gre'vens skow*, kan man jo strengt taget ikke vide, om der ud over Brattingborgskoven også tænkes på andre jordbesiddelser.

Jeg skal nævne et andet område, hvor en forenkling i systemet har bevirket, at nogle ord i sydsamsisk lyder ens, skønt de i andre dialekter og i rigsmålet er forskellige. Der er ikke modsætning mellem tvelydene eller diftongerne *ie*, *ye*, *ue* og de lange selvlyde *i*, *y*, *u* (undtagen i ord på *-s*). F.eks. betyder *mi'el* både ‘mel’ og ‘mil’, *su'el* både ‘sol’ og ‘sul’, *gri'en* både ‘gren’ og ‘grin’.⁷ Også i visse andre jyske

dialekter kan der ske et sådant sammenfald, men så er det gerne tvetydigheden, der bliver til *i*, *y* eller *u*, f.eks. *sti'n* 'sten'. Foran *-s* har sydsamsisk som nævnt stadig forskel: det hedder *gri's* 'gris', men *gries* i flertal; *ny's* er navneordet, *ny'es* er datid af 'nyse'. Og med tvetydigheden som sidste lyd i et ord siger man *fi'e* 'fed', *dy'e* 'død', *gu'e* 'god', hvorimod det hedder *bikj* '(en) bi', *lykj* '(en) lyd', *ujk* 'ud'. I de tre sidste eksempler kunne man godt hævde, at der foreligger særudtaler af *i*, *y*, *u*, så forskellen til tvetydighederne altså også er bevaret i slutningen af et ord. Men vi har en fornemmelse af, at samsingerne selv opfatter disse med *-kj* eller *-jk* udtalte lyd (såkaldte klusilparasitkomplekser) som korte selvlyd + *j*. De tre sidste ord ovenfor, har nemlig "makkere" på *ij*, *yj*, *uj*: 'bide' hedder *bij*, 'lyde' *lyj* og 'ude' *uj* – og disse ord udtales lige så korte som de tidligere nævnte *skow*, *hwol* etc.

Nu til sidst et forhold, som vi har fundet meget ejendommeligt, og som har slået os fra første færd – både ved den lydige virkning det har, og ved de systematiske konsekvenser. Der udtales en masse for andre jyder overflødige *e*'er; f.eks. hedder det *flæ'teni* 'fletning' med et *e* mellem *t* og *n*. Rummelig og rumler lyder ens, nemlig som *rommele(r)*. Vi er jo vant til, at nutid af rumle udtales *romle(r)* uden noget *e* mellem *m* og *l*. Hækler (nutid af hække) *hækkele* rimer på takkelig *tækkel-le*. Vi fandt bekræftelse på disse mange *e*'er i skrevne former i de manuskripter, jeg indledningsvis nævnte, f.eks. *butteli(ng)* 'butling' (dvs. tyksak), *fowweli* 'fuglen', *hjemmeni* i 'hjemning' (dvs. hjem), *hawweri* 'havren' (*-i* kan være både lig *-ing* og bestemthedsendelse i hankøn). Dette ganske pudsige sammenfald af stavelsestyper åbner muligheder for fejltolkning, når man ikke kender dialekten. Første gang jeg så og hørte det tidligere nævnte *mar'rebry'e*, tænkte jeg på marvbrød, hvilket ikke gav mening. Det er da også dannet til *ma* '(mad)fedt'; men et marvbrød ville hedde ligesådan. Et *hawwe(r)lit* skal ikke forstås som havrelit; det er ordet hav, der indgår i dette navn på en fugl, en terne. *Høwwerrø'* er ikke højre + rød, men højrød. Ord kan med et sådant ekstra *ø* se ukendelige ud: *fårkele* er forklæde, *hussele* er såmænd huslig.

Man kan spørge, om forenklinger i systemet som de nævnte er karakteristiske for lidt isolerede sprogsamfund som f.eks. øer. Men når man

tænker på, at et verdenssprog som engelsk har apokope, så en stor del navneord lyder som de tilsvarende udsagnsord, holder det lidt igen på eventuelle gisninger. Ej heller selvlydsforenklinger, der kan ligne de nævnte, er usædvanlige i større samfund: i moderne parisisk udtales nu et særligt *ö* (det med næselyd eller nasalitet) som det tilsvarende *æ*. Sprog forandrer sig gennem tiderne, ved vi; det gør dialekter også.

Man vil forstå, at fynboen og jyden undervejs har fået mange morsomme overraskelser, men også udfordringer, som vi ikke altid har kunnet klare. Således har vi ikke altid kunnet sætte en særlig brug af et ord i forbindelse med andet jysk, selv om vi kan se i Feilbergs ordbog, at ordet kendes. Hvad skal vi f.eks. gøre med den mærkelige brug af ordet *elsk* i en sætning som det *holdt a elsk på* 'det holdt jeg af'. Ja, vi kan spørge læserne af dette, om de kender det? – Og så i øvrigt holde *elsk på*, dvs. være glade for den spændende sydsamsiske dialekt.

- ¹ Der er således i samsisk tre køn i navneordene som i vendsysselsk, fynsk, sjællandsk, mønsk og lolland-falstersk. Der er dobbelt-w foran alle selvlyde som i vendsysselsk. Der er *j* med næselyd (nasalering) i ordene *mand*, *pind*, *synd* osv. som i vendsysselsk og i øsmål. Og der er visse stødforhold i dialekten, som er fælles med sjællandsk.
- ² ¹ betyder tryk, her altså på stavelse nr. 2. Af andre lydskrifttegn bruges her i artiklen kun *·* og *'* = længde hhv. stød på den foregående lyd.
- ³ *Danske Dialektttekster* I (Kbh.1967) s. 14ff.
- ⁴ En *blæ's* er en hvid aftegning på hest, så ordet er nok billedligt; man ser det hvide skind gennem strømpen.
- ⁵ Og de sidste tre ord bliver jo ikke mere genkendelige, når de gamle meddelere oven i købet udtalte det sidste led -vorn ikke som *-u'ern*, men som *-u'erdn!*
- ⁶ I modsætning til "midtøstjysk" har samsisk også stød i ord af typen *kant* og *damp* – ligesom sjællandsk og rigsdansk, og da i øvrigt også djurslandsk – så de er forskellige fra deres "makkere" *kante* og *dampe*.
- ⁷ Det sidste ord med de to betydninger får mig til at tænke på molboerne, der efter sigende kørte til Grenå med grin og kom hjem med latter. Drillesætningen havde jo sin baggrund i, at *gri'n* på Mols betød både 'grin' og 'gryn', *latter* både 'det at le' og 'lægtter'. Dette forhold at *y* og *ø* manglede i dialekten, og at man i stedet brugte *i* og *æ*, kendes stadig på Nordsamsø, men ikke (længere?) på Sydsamsø. Så mens tvelydene og *i*, *y*, *u* nok kan holdes ude fra hinanden på nordøen, har man altså dér en anden forenkling af systemet i forhold til jysk i øvrigt (Mols undtaget).